

การปรับตัวและกลยุทธ์การธำรงความสัมพันธ์ทางสังคม
ของชุมชนบ้านตำแยในยุคแรงงานอพยพ
Adaptation and Strategies for Maintaining Social Relations in the Ban
Tamyae Community during an Era of Labor Migration

พระมหาสุภโชค สุชาโต (ดงสมบัติ)

Phra Maha Suphachok Suchato (Dongsombat)

วัดโนนสีลา ตำบลแคน อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมหาสารคาม

Watnonsila Temple Khan Subdistrict Wapipathum District Mahasarakham Province

E-mail: tone252801@gmail.com

พระมหาพรทอง สนติมน (แก้วทองมี)

Phra Maha Phraethong Santimano (Kaeothongmee)

วัดป่าชัยมงคล ตำบลบัวมาศ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมหาสารคาม

Watpa Chaimongkol Buamas Subdistrict Wapipathum District Mahasarakham Province

E-mail: pratong2528@outlook.co.th

(Received: August 20, 2025/ Revised: October 8, 2025/ Accepted: November 25, 2025)

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ผลกระทบของแรงงานอพยพต่อโครงสร้างและ
ความสัมพันธ์ในครอบครัว และศึกษากลยุทธ์การปรับตัวเพื่อธำรงความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนบ้านตำแย
ตำบลแคน อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมหาสารคาม ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของรัฐได้
ผลักดันสมาชิกวัยแรงงานของชุมชนต้องอพยพไปทำงานนอกพื้นที่ ส่งผลให้โครงสร้างครอบครัวใหญ่ที่เคยอยู่
อาศัยและพึ่งพากันในชีวิตประจำวันต้องเปลี่ยนแปลงไป เหลือเพียงผู้สูงอายุและเด็กอาศัยอยู่ในชุมชนเป็น
หลัก การเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้นำไปสู่การล่มสลายของสถาบันครอบครัว แต่ก่อให้เกิด “ครอบครัวข้ามถิ่น”
(Translocal Family) ที่สมาชิกได้สร้างกลยุทธ์ใหม่ในการรักษาความสัมพันธ์ เช่น การใช้ช่วงเทศกาลและ
วันหยุดเป็น “วันครอบครัว” ที่มีความหมายเข้มข้นขึ้น การส่งเงินกลับมาเลี้ยงดูครอบครัว และการใช้
เทคโนโลยีสื่อสารสมัยใหม่ ผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวและความยืดหยุ่นของ
สถาบันครอบครัวในชนบทอีสาน ที่ต้องรองรับกับสภาวะสมัยใหม่ เพื่อรักษาสายใยทางสังคมให้คงอยู่ต่อไป

คำสำคัญ: ครอบครัวข้ามถิ่น; แรงงานอพยพ; การปรับตัวทางสังคม; ความสัมพันธ์ในครอบครัว;

ชุมชนบ้านตำแย

Abstract

This article aims to analyze the impact of labor migration on family structure and relationships, and to study the adaptive strategies for maintaining social relations within the Ban Tamyae community, Khaen Sub-district, Wapipathum District, Mahasarakham Province. This study is based on qualitative research data indicating The research results showed that: That national economic and social development has driven working-age community members to migrate for employment outside their local area. Consequently, the traditional extended family structure, characterized by co-residence and daily interdependence, has been transformed, leaving predominantly the elderly and children residing in the community. However, this shift has not led to the collapse of the family institution but has given rise to the “translocal family.” Members of these families have developed new strategies to maintain their relationships, such as redefining festivals and holidays as intensified “family days”, sending remittances to support the household, and utilizing modern communication technologies. The findings reflect the adaptability and resilience of the family institution in rural Northeastern Thailand as it negotiates with modernity to preserve its social fabric.

Keywords: Transnational Family; Migrant Labor; Social Adaptation; Family Relations; Ban Tamyae

1. บทนำ

บริบทสังคมอีสานและรากฐานครอบครัวของสังคมอีสานในอดีตนั้นมีรากฐานที่มั่นคงอยู่บนสังคมเกษตรกรรม (Agrarian Society) ซึ่งมีสถาบันครอบครัวเป็นหัวใจสำคัญ และเป็นหน่วยการผลิตพื้นฐานที่สุดวิถีชีวิตของผู้คนผูกพันกับการทำนาปีที่ต้องพึ่งพิงดินฟ้าอากาศ และวัฏจักรของฤดูกาลอย่างแยกไม่ออกสภาพการณ์ดังกล่าวได้หล่อหลอมให้เกิดโครงสร้าง “ครอบครัวใหญ่” หรือครอบครัวขยาย (Extended Family) ที่สมาชิกหลายรุ่นอายุ ตั้งแต่ปู่ย่าตายาย พ่อแม่ ไปจนถึงลูกหลาน ได้อาศัยอยู่ร่วมกันในครัวเรือนเดี่ยวหรือในบริเวณใกล้เคียงที่มี “เรือนเค้า” ของพ่อแม่เป็นศูนย์กลาง โครงสร้างเช่นนี้ไม่เพียงแต่รูปแบบการอยู่อาศัย แต่ยังเป็นรากฐานของระบบสังคมไทยโดยรวม ดังที่ อคิน รพีพัฒน์ (2546) ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของระบบเครือญาติในฐานะกลไกจัดระเบียบในสังคมที่สำคัญที่สุดในสังคมไทยดั้งเดิม ความสัมพันธ์ในครอบครัวของชุมชนอีสาน ในอดีตถูกทักท้อขึ้นอย่างแน่นแฟ้นผ่านกิจกรรมในชีวิตประจำวัน “การกินข้าวร่วมวง” ไม่ใช่เป็นเพียงการบริโภค แต่เป็นพื้นที่ของการพบปะพูดคุยและถ่ายทอดภูมิปัญญาจากรุ่นไปสู่อีกรุ่นหนึ่งขณะที่ในภาคการผลิตการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในฤดูทำนาที่เรียกว่า “การลงแขก” ได้กลายเป็นกลไกทางสังคมที่สร้างความสามัคคีและเป็นหลักประกันความมั่นคงทางแรงงานให้กับทุกครัวเรือน ทั้งหมดนี้สะท้อนถึงวัฒนธรรมชุมชนที่เน้นการพึ่งพาตนเอง มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ (Subsistence Economy) และมีพลวัตภายในที่เข้มแข็ง ซึ่งสามารถจัดการตนเองได้อย่างสมดุลกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540) ภูมิทัศน์ทางสังคมและเศรษฐกิจของภาคอีสานได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญและไม่อาจหวนคืน ต่อมารัฐบาลไทยเริ่มนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกมาใช้ในปี พ.ศ. 2504 ผนวกกับอิทธิพลของกระแสโลกาภิวัตน์ที่มีแรงเพิ่มขั้นการพัฒนาที่มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจและการสร้างความทันสมัย (Modernization) ตามแบบตะวันตกได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่าง

ลึกซึ้ง นโยบายของรัฐได้เปลี่ยนภาคการเกษตรกรรมจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อการการค้า ซึ่งทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพิงตลาดและเงินตรามากขึ้น โครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน และไฟฟ้า ที่ถูกสร้างขึ้นได้ทำลายกำแพงที่เคยแยกหมู่บ้านออกจากโลกภายนอกได้นำพาทุนนิยม ค่านิยมการบริโภค และอิทธิพลจากส่วนกลางเข้ามาอย่างรวดเร็ว ผลกระทบตามมาคือความสมดุลของเศรษฐกิจชุมชนแบบเดิมได้พังทลายลง เกษตรต้องเผชิญกับต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นและวงจรหนี้สิน ขณะที่การพัฒนาอุตสาหกรรมกระจุกตัวอยู่ในเขตเมืองหลวงและปริมณฑล ปัจจัยเหล่านี้ได้ผลักดันให้เกิดปรากฏการณ์ การอพยพของแรงงานจำนวนมาก จากภาคชนบทสู่ภาคอุตสาหกรรมและเมืองใหญ่ เพื่อแสวงหารายได้เป็นเงินตรากลับมาจนเกือบครอบครัว การเคลื่อนย้ายประชากรครั้งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญที่สุด ครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ ซึ่งไม่เพียงแต่เปลี่ยนโฉมหน้าของเศรษฐกิจ แต่ยังส่งผลกระทบต่อโครงสร้างของสถาบันครอบครัว ซึ่งเป็นรากฐานของสังคมอีสานอย่างถึงแก่น (Phongpaichit & Baker, 2014)

ชุมชนบ้านตำแย ตำบลแคน อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมหาสารคาม มีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนานและมีวิถีชีวิตผูกพันกับวัฒนธรรมเกษตรกรรมแบบอีสานดั้งเดิม ถือเป็นหนึ่งในการศึกษาที่สะท้อนปรากฏการดังกล่าวได้อย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรม การเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจแบบยังชีพ (Subsistence Economy) ที่เคยผลิตในครัวเรือนเป็นหลัก และมีระบบแลกเปลี่ยนเกื้อกูลกันภายในชุมชน ได้ถูกทำลายและแทนที่ด้วยระบบเศรษฐกิจที่เน้นเงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน สภาวะเช่นนี้ได้สร้างแรงกดดันมหาศาลต่อทุกครัวเรือนให้ต้องแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงิน เพื่อนำมาใช้จ่ายในสิ่งที่เคยผลิตได้เองหรือแลกเปลี่ยนกันในอดีต และเพื่อตอบสนองต่อความต้องการใหม่ ๆ ที่หลั่งไหลเข้ามาพร้อมกับความทันสมัย ด้วยเหตุนี้ สมาชิกในวัยแรงงานซึ่งเป็นกำลังหลักของครอบครัว จึงจำเป็นต้องเดินทางออกจากชุมชนเพื่อไปทำงานในเมืองใหญ่หรือเขตอุตสาหกรรม การอพยพย้ายถิ่นฐานในวงกว้างนี้ได้กลายเป็นยุทธศาสตร์หลักในการดำรงชีพของครอบครัว สภาวะดังกล่าวได้ทำลายโครงสร้างและความสัมพันธ์ของครอบครัวแบบดั้งเดิมอย่างรุนแรง เพราะมันได้พรากสมาชิกออกจากพื้นที่ทางกายภาพและกิจกรรมทางสังคมที่เคยหล่อหลอมความผูกพันในแต่ละวัน และนำไปสู่การปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้ชีวิตที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ของชุมชน การอพยพย้ายถิ่นของแรงงานได้ส่งผลกระทบต่อโครงการและความสัมพันธ์ในครอบครัวอย่างไรและคนในชุมชนได้สร้างสรรค์กลยุทธ์ใดขึ้นมา เพื่อปรับตัวและดำรงชีวิตอย่างสัมพันธ์ทางสังคมของตนไว้ การศึกษา จะไม่มองการเปลี่ยนแปลงนี้ในฐานะการล่มสลายของสถาบันครอบครัว แต่จะทำความเข้าใจถึงความสามารถในการปรับตัวและความยืดหยุ่นของคนในชุมชนโดยจะใช้แนวคิด “ครอบครัวข้ามถิ่น” (Translocal Family) เป็นกรอบในการวิเคราะห์ ซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้อธิบายครัวเรือนที่ถึงแม้สมาชิกจะแยกย้ายกันอยู่ แต่ยังคงดำรงความเป็นหน่วยทางสังคมและเศรษฐกิจเดียวกัน ผ่านการปฏิสัมพันธ์ การส่งต่อทรัพยากร และการรักษาสายใยข้ามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Rigg, 2007) แนวคิดนี้ช่วยให้เรามองเห็นว่าครอบครัวไม่ได้จำกัดอยู่ในเขตของบ้านหรือหมู่บ้านอีกต่อไป แต่ได้ขยายขอบเขตของตนออกไปเป็นเครือข่ายที่เชื่อมโยงระหว่างพื้นที่ชนบทและเมืองผ่านสายธารของความสัมพันธ์ที่แสดงออกในรูปแบบต่างๆ ทั้งการส่งเงินกลับบ้าน (Remittances) การติดต่อ สื่อสารผ่านเทคโนโลยีสมัยใหม่ และการเดินทางมาเยี่ยมเยียนในช่วงเทศกาลสำคัญ ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนเป็นกลยุทธ์ที่สมาชิกครอบครัวบ้านตำแยสร้างขึ้นเพื่อใช้ชีวิตร่วมกัน แม้ตัวจะอยู่ห่างไกลกันก็ตาม

2. จาก “ครอบครัวใหญ่” สู่ “ครอบครัวข้ามถิ่น” พลวัตการเปลี่ยนแปลง

2.1 โครงสร้างและพลวัตของครอบครัวดั้งเดิมในบ้านดำแย

รากฐานของสังคมบ้านดำแยในอดีต “ครอบครัวใหญ่” หรือครอบครัวขยาย (Extended Family) ที่มี “เรือนคำ” หรือบ้านของพ่อแม่เป็นศูนย์กลางทางกายภาพและสังคม สมาชิกหลายรุ่นอายุ ตั้งแต่ปู่ย่าตายายพ่อแม่ ไปจนถึงลูกหลาน ได้อาศัยอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิด แม้เมื่อลูกหลานแต่งงานและ “ออกเรือน” ก็มักจะสร้างบ้านเรือนหลังใหม่ของตนเองอยู่ในละแวกเดียวกันหรืออยู่ในบริเวณที่ดินเดียวกันกับพ่อแม่ การตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้ก่อให้เกิดกลุ่มบ้านที่มีสมาชิกมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดต่อกันอย่างเหนียวแน่น ทำให้ระบบเครือญาติมีความสำคัญอย่างยิ่งในการจัดระเบียบสังคมและการใช้ชีวิตประจำวัน ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นนี้ถูกต่อยอดและผลิตซ้ำทุกวันผ่าน “การกินข้าวร่วมวง” ซึ่งเป็นมากกว่าการบริโภคอาหาร แต่เป็นพื้นที่สำคัญสำหรับการพูดคุยแลกเปลี่ยนข่าวสาร และเป็นกลไกหลักในการถ่ายทอดสังคม ในวงข้าวยามเย็น “ข้าวแลง” คือช่วงเวลาที่สมาชิกทุกคนในครอบครัวจะได้อยู่พร้อมหน้ากัน ผู้สูงอายุเป็นผู้ทำหน้าที่อบรมสั่งสอนลูกหลานให้รู้จัก “ฮีตคอง” ซึ่งเป็นกฎแนวทางในการดำเนินชีวิต รวมถึงการปลูกฝังคุณธรรมและบรรทัดฐานทางสังคม วงข้าวในอดีต จึงเปรียบเสมือนห้องเรียนทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่สุดของครอบครัวในมิติทางเศรษฐกิจ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตที่สำคัญที่สุด โดยอาศัยเศรษฐกิจแบบยังชีพ (Subsistence Economy) ที่เน้นการพึ่งพาตนเองเป็นหลัก เป้าหมายสูงสุดไม่ใช่ไม่ใช้การสร้างกำไรสูงสุด แต่คือการผลิตให้เพียงพอต่อการบริโภคตลอดทั้งปี แรงงานทั้งหมดมาจากสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติผ่านระบบ “ลงแขก” ซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานโดยไม่มีค่าจ้างในช่วงเวลาที่ต้องการแรงงานมากเป็นพิเศษ เช่น การทำนาหรือเกี่ยวข้าว ระบบนี้ไม่เพียงแต่ช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงาน แต่ยังเสริมสร้างความสามัคคีและความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันในชุมชน ผลผลิตที่เหลือจากการบริโภค จึงนำไปแลกเปลี่ยนหรือแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน วัตถุประสงค์ในการประกอบอาหารส่วนใหญ่หาได้จากธรรมชาติรอบตัว ทั้งพืชผักสมุนไพรในหนองน้ำหรือของป่าจากป่าชุมชน วิธีเช่นนี้สร้างระบบคุณค่าที่เน้นความเกื้อกูล (Reciprocity) และความเป็นชุมชน (Community) มากกว่าการแข่งขันแบบปัจเจกชน (Individualism) ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของสังคมทุนนิยมสมัยใหม่ (Mulder, 2000)

2.2 ปัจจัยแห่งการเปลี่ยนผ่านจากห้องทุ่งสู่โรงงาน

จุดเปลี่ยนที่สำคัญซึ่งพลิกโฉมวิถีของชุมชนบ้านดำแยเริ่มต้นขึ้นพร้อมกับการพัฒนาโดยรัฐ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างรัฐชาติสมัยใหม่ ที่พยายามผนวกรวมพื้นที่ชายขอบอย่างภาคอีสานเข้าสู่ศูนย์กลางอำนาจและเศรษฐกิจของประเทศอย่างเข้มข้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2558) ภายใต้ “วาทกรรมการพัฒนา” ที่มองวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมว่า “ล้าหลัง” และจำเป็นต้องได้รับการ “พัฒนา” ให้ทันสมัยนโยบายของรัฐได้ส่งเสริมให้เกษตรกรบ้านดำแยหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว เช่น ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย เพื่อตอบสนองต่อตลาดการเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้ชุมชนต้องละทิ้งภูมิปัญญาการผลิตแบบยังชีพที่เคยค้าจุนตนเองมาหลายชั่วอายุคน และกระโจนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่ต้องพึ่งพาเงินตราและกลไกตลาดโลกที่เต็มไปด้วยความผันผวนและไม่สามารถควบคุมได้ โครงสร้างพื้นฐานได้กลายเป็นตัวเร่งปฏิบัติการที่สำคัญและทรงพลังที่สุดในการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ การตัดถนนลูกรังเข้าสู่หมู่บ้านในปี พ.ศ. 2505 เปรียบเสมือนการเปิดเส้นเลือดที่เชื่อมโยงบ้านดำแยเข้ากับโลกภายนอกอย่างสมบูรณ์ ไม่เพียงแต่ทำให้การเดินทางของชาวบ้านสะดวกขึ้น แต่ยังเป็นการเปิดทางให้พ่อค้าคนกลาง เจ้าหน้าที่รัฐ และสินค้าจากเมืองหลวง หลังไหลเข้ามา ขณะเดียวกัน การเข้ามาของไฟฟ้าในปี พ.ศ. 2525 และระบบน้ำประปาในปี พ.ศ. 2535 ได้ปฏิวัติวิถีชีวิตประจำวันอย่างสิ้นเชิง โดยเฉพาะไฟฟ้าที่ได้นำพาสื่อสมัยใหม่เช่น โทรทัศน์เข้ามาสู่ทุกครัวเรือน สื่อเหล่านี้ไม่เพียงแต่นำเสนอข้อมูล

ข่าวสาร แต่ยังทำหน้าที่เผยแพร่วัฒนธรรมการบริโภค สร้างค่านิยมและแรงปรารถนาในวัตถุสมัยใหม่ เช่น รถจักรยานยนต์ ตู้เย็น และเครื่องใช้ไฟฟ้าต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นสิ่งที่ต้องการใช้เงินตราในการจับจ่าย (ศุภโชค ดงสมบัติ, 2562)

การเปลี่ยนผ่านสู่เกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ต้องพึ่งพิงตลาด ได้สร้างภาระใหม่นั้นคือ ต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นอย่างก้าวกระโดด เกษตรกรต้องลงทุนซื้อปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์ และต้องพึ่งพาเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ เช่น รถไถ ซึ่งทั้งหมดนี้ต้องใช้เวลาในการลงทุน ส่งผลให้เกษตรกรต้องเข้าไปพัวพันกับวงจรหนี้สินกับสถาบันการเงินของรัฐ (ธ.ก.ส.) และนายทุนนอกระบบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เมื่อผลผลิตออกมาพร้อมกันเป็นจำนวนมาก ราคาตกต่ำ ทำให้รายได้กับการขายไม่เพียงพอต่อการชำระหนี้และค่าใช้จ่ายในครัวเรือนที่เพิ่มสูงขึ้น ทั้งค่าน้ำ ค่าไฟ และค่าครองชีพอื่น ๆ ในภาวะที่แรงกดดันของเศรษฐกิจบีบคั้นจากทุกทิศทุกทางการอพยพไปทำงานในเมือง จึงไม่ได้เป็นทางเลือกเพื่อชีวิตที่ดีกว่าอีกต่อไป แต่ได้กลายเป็นความทรงจำเพื่อความอยู่รอดทางเศรษฐกิจของครอบครัวเพื่อหาเงินสดมาชำระหนี้สินและรักษาที่ดินทำกินของบรรพบุรุษเอาไว้

2.3 กำเนิดครอบครัวข้ามถิ่นแห่งบ้านตำแย

ผลลัพธ์โดยตรงจากการอพยพ คือ การปรับแก้ของโครงสร้างครอบครัวใหญ่ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่ออย่างลึกซึ้งต่อแกนกลางของวิถีชีวิตในชุมชนบ้านตำแย การปรับแก้ไม่ใช่เป็นการลดจำนวนสมาชิกในครัวเรือน แต่คือการสั่นคลอนรากฐานทางสังคมที่เคยค้ำจุนชุมชนมาอย่างยาวนาน สมาชิกในวัยแรงงานซึ่งเป็นกำลังหลักทั้งในภาคการผลิตและเป็นผู้เชื่อมต่อระหว่างรุ่น ได้เดินทางออกจากชุมชนเพื่อไปเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรม ทิ้งให้ผู้สูงอายุและเด็ก ๆ อยู่เบื้องหลังในหมู่บ้าน ภูมิทัศน์ทางสังคมของบ้านตำแยจึงแปรเปลี่ยนไปอย่างฉับพลัน ครัวเรือนที่เคยคึกคักไปด้วยเสียงของคนสามรุ่น กลับเงียบเหงาลง และเกิดเป็น “ครัวเรือนข้ามรุ่น” (Skip – generation) ที่ปู่ย่าตายายต้องรับบทบาทเป็นผู้เลี้ยงดูลูกหลานโดยตรง ความสัมพันธ์ที่เคยเกิดขึ้นทุกวันผ่านการใช้ชีวิตร่วมกัน ตั้งแต่การกินข้าวพร้อมหน้า ไปจนถึงการทำงานในท้องทุ่งได้ขาดหายไป การพบหน้ากันกลายเป็นเรื่องของวาระพิเศษเทศกาลสำคัญ ซึ่งถูกอัดแน่นไปด้วยความคาดหวังและความหมายของสังคมที่เข้มข้นขึ้นกว่าในอดีต และปฏิสัมพันธ์ในชีวิตประจำวันถูกแทนที่ด้วยการสื่อสารทางไกลผ่านเทคโนโลยีสมัยใหม่ ด้วยเหตุนี้ ครอบครัวบ้านตำแยจึงได้แปรสภาพจากหน่วยทางสังคมที่ผูกพันและนิยามตัวเองด้วยพื้นที่ทางกายภาพที่อยู่ร่วมกัน มาสู่การเป็น “ครอบครัวข้ามถิ่น” (Translocal Family) ที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ยืดขยายข้ามพรมแดนหมู่บ้านไปสู่เมืองใหญ่ ครอบครัวในรูปแบบใหม่นี้ไม่ได้ถูกจำกัดด้วยที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อีกต่อไป แต่ดำรงอยู่ได้ด้วยสายใยและการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารเงินทอง และความรู้สึกห่วงใยที่ส่งผ่านระยะทางไกล ซึ่งสะท้อนถึงการก่อตัวของสังคมเครือข่าย (Network Society) ที่ความสัมพันธ์ทางสังคมถูกจัดระบบขึ้นใหม่โดยอาศัยเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นสำคัญ (Castells, 2010)

3. กลยุทธ์การปรับตัวและการดำรงความสัมพันธ์

แม้โครงสร้างจะเปลี่ยนไปอย่างถึงรากถึงโคน แต่สถาบันครอบครัวบ้านตำแยกลับแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวที่น่าทึ่ง พวกเขาไม่ได้ยอมจำนนต่อระยะทางหรือสถานะทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ได้สร้างสรรค์กลยุทธ์ต่าง ๆ ที่ยืดหยุ่นและซับซ้อน เพื่อดำรงรักษาความสัมพันธ์ในครอบครัวข้ามถิ่นเอาไว้ ดังนี้

3.1 การให้ความหมายใหม่กับ “วันครอบครัว” การสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เชิงเวลา

เมื่อการพบปะในชีวิตประจำวันซึ่งเคยเป็นรากฐานของความสัมพันธ์ในอดีตเป็นไปไม่ได้อีกต่อไป สมาชิกครอบครัวบ้านดำได้ปรับเปลี่ยนกลยุทธ์โดยให้ความสำคัญอย่างยิ่งยวดกับ “เวลาพิเศษ” วันหยุดตามปฏิทินสากลในช่วงสุดสัปดาห์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งวันหยุดตามประเพณีที่ยาวนาน เช่น เทศกาลสงกรานต์และปีใหม่ จึงถูกให้ความหมายใหม่ในฐานะ “วันครอบครัว” ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ วันเหล่านี้ไม่ได้เป็นเพียงวันหยุดพักผ่อน แต่ได้กลายเป็นช่วงเวลาสำคัญที่แรงงานอพยพจะเดินทางกลับบ้าน เพื่อทำกิจกรรมร่วมกันอย่างเข้มข้นการกลับบ้านในช่วงเทศกาลจึงเป็นมากกว่าการเดินทาง แต่เป็น “พิธีกรรม” สมัยใหม่ที่เชื่อมโยงสมาชิกครอบครัวเข้าไว้ด้วยกัน กิจกรรมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์อย่างลึกซึ้ง ตั้งแต่การทำบุญตามประเพณีที่วัด ซึ่งเป็นการยืนยันความเป็นสมาชิกของชุมชน ไปจนถึงการพบปะสังสรรค์ในหมู่เครือญาติ การรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ และการรับประทานอาหารร่วมกัน สิ่งเหล่านี้คือการแสดงออกเชิงรูปธรรมของความรักความเคารพและการสานต่อสายใยทางสังคมที่ห่างเหินไปให้กลับมาแน่นแฟ้นอีกครั้ง การกระทำเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการรักษาเครือข่ายทางพิธีกรรมและสังคมเครือญาติให้คงอยู่ และปรับตัวให้เข้ากับเงื่อนไขของบริบทสมัยใหม่ได้อย่างน่าทึ่ง (Tanabe, 2004)

3.2 การพึ่งพิงทางเศรษฐกิจผ่านเงินส่งกลับ (Remittances) เส้นเลือดใหญ่และความผูกพันเชิงสัญลักษณ์

ในสภาวะที่ครอบครัวต้องพึ่งพิงเศรษฐกิจเงินตรา เงินส่งกลับ (Remittances) จากลูกหลานที่ไปทำงานในเมืองได้กลายเป็นเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงครัวเรือนที่เหลือน้อยในหมู่บ้าน เงินจำนวนนี้ไม่เพียงพอแต่มีความสำคัญในเชิงเศรษฐกิจที่ใช้ในการดำรงชีพ ชำระหนี้สินจากการเกษตร และเป็นค่าเล่าเรียนของเด็กๆ ต่อไป แต่ยังมี ความหมายในเชิงสัญลักษณ์อย่างลึกซึ้ง การส่งเงินกลับบ้านอย่างสม่ำเสมอคือเครื่องยืนยันถึงความรัก ความรับผิดชอบและโดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ความกตัญญู” ที่ลูกหลานมีต่อบุพการี ซึ่งเป็นคุณค่าหลักในสังคมไทยเงินส่งกลับจึงเป็นการแสดงออกถึงการทำหน้าที่ของสมาชิกครอบครัวในรูปแบบใหม่ ที่เปลี่ยนแปลงบทบาทจากการเป็น “แรงงาน” ในครัวเรือน มาเป็น “ผู้ส่งเสีย” ทางการเงิน การไหลเวียนของเงินทุนนี้ได้สร้างพื้นที่ทางสังคม (Social Fields) ที่มองไม่เห็นแต่มีอยู่จริง ซึ่งเชื่อมโยงระหว่างหมู่บ้านและเมืองอย่างเป็นรูปธรรมทำให้ครัวเรือนสามารถดำรงอยู่ได้ในสองพื้นที่พร้อมกัน (Walker, 2012) นอกจากนี้ เงินส่งกลับยังช่วยค้ำจุนสถานะทางสังคมของครอบครัวในหมู่บ้าน ทำให้สามารถเข้าร่วมกิจกรรมทำบุญและงานประเพณีต่าง ๆ ของชุมชนได้อย่างไม่ขาดตกบกพร่อง

3.3 การปรับเปลี่ยนบทบาทของสมาชิก กำเนิด "ครอบครัวข้ามรุ่น"

ภูมิทัศน์ทางสังคมในครัวเรือนได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง การอพยพของคนในวัยพ่อแม่ ได้ทิ้งช่องว่างขนาดใหญ่ไว้ในโครงสร้างครอบครัวผู้สูงอายุที่เคยอยู่ในสถานะที่ได้รับการเคารพและดูแล ได้ปรับเปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้ดูแลหลักของหลาน ๆ พวกเขาต้องทำหน้าที่แทนพ่อแม่ที่ต้องไปทำงานไกลบ้าน ก่อให้เกิดโครงสร้าง “ครอบครัวข้ามรุ่น” (Skip-generation Family) ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของครอบครัวข้ามรุ่นจำนวนมากในภาคอีสานและสังคมไทยโดยรวม (อมรา พงศาพิชญ์, 2557) บทบาทใหม่นี้สร้างความท้าทายอย่างยิ่งต่อผู้สูงอายุ ทั้งในด้านพลังกำลัง สุขภาพ และช่องว่างระหว่างวัยในการทำความเข้าใจหลาน ๆ ขณะเดียวกัน พ่อแม่ที่อยู่ห่างไกลก็ต้องกลายเป็น “ผู้ปกครองทางไกล” ที่พยายามดูแลและให้คำแนะนำลูกผ่านการสื่อสารทางโทรศัพท์การเปลี่ยนแปลงนี้ยังสะท้อนถึงการเปลี่ยนผ่านของค่านิยมในสังคม จากเดิมที่การ

เลี้ยงดูเด็กเคยเป็นภารกิจร่วมกันของชุมชนในลักษณะ “ลูกท่านหลานเธอ” ไปสู่ภาวะความรับผิดชอบที่ตกอยู่กับหน่วยครอบครัวแบบปัจเจกมากขึ้น (Manuel Castells, 2010)

3.4 การสร้างชุมชนและตัวตนใหม่ เครือข่ายในเมืองและพลังในหมู่บ้าน

แม้จะอยู่ห่างไกล แต่แรงอพยพจากบ้านดำแยและชุมชนอีสานอื่น ๆ มักจะสร้างเครือข่ายทางชุมชนในสังคมเมือง โดยมักจะรวมกลุ่มกับคนจากหมู่บ้านหรือภูมิภาคเดียวกัน เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งในเรื่องการหางาน ที่พักและเป็นพื้นที่ปลอดภัย ในการใช้ภาษาถิ่นและรักษาอัตลักษณ์ของตนเองไว้ท่ามกลางความแปลกแยกทางสังคมเมือง (ยศ สันตสมบัติ, 2548) เครือข่ายนี้ทำหน้าที่เป็น “ชุมชนย่อย” ที่คอยสนับสนุนเกื้อกูลกัน ขณะเดียวกัน คนที่ยังคงอยู่ในหมู่บ้านต้องปรับตัวเข้ากับความเปลี่ยนแปลงจากการขาดหายไปของคนวัยแรงงาน พวกเขาต้องมีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างความเข้มแข็งและเติมเต็มช่องว่างทางสังคมที่เกิดขึ้น เช่น การจัดตั้งกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอาสาสมัคร หรือคณะกรรมการต่าง ๆ ที่เข้มแข็งขึ้นเพื่อขับเคลื่อนกิจกรรมสาธารณะ การรวมกลุ่มเหล่านี้คือรากฐานของพลังชุมชนในการจัดการตนเอง และเป็นกระบวนการสร้างประชาสังคมจากระดับฐานราก (ประเวศ วะสี, 2547)

4. บทสรุป

4.1 สรุปผลการศึกษา

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของครอบครัวในบ้านดำแย การศึกษาการเปลี่ยนแปลงของครอบครัวในชุมชนบ้านดำแย จังหวัดมหาสารคาม ได้เผยให้เห็นพลวัตทางสังคมที่ซับซ้อนและน่าทึ่ง การอพยพย้ายถิ่นเพื่อทำงาน ซึ่งเป็นผลพวงโดยตรงจากการพัฒนาของรัฐและแรงผลักดันของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ได้ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างและรูปแบบความสัมพันธ์ของครอบครัว จากเดิมที่เป็น “ครอบครัวใหญ่” ซึ่งมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดในชีวิตประจำวันและมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นฐานรองรับ ได้แปรเปลี่ยนมาเป็น “ครอบครัวข้ามถิ่น” ที่สมาชิกต้องต่อสู้กับระยะทางและเวลาเพื่อรักษาความเป็นครอบครัวเอาไว้ การเปลี่ยนแปลงนี้ได้ทำให้ภูมิทัศน์ทางสังคมของหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง โดยมี “ครัวเรือนข้ามรุ่น” ที่ประกอบด้วยผู้สูงอายุและเด็ก กลายเป็นภาพแทนที่เด่นชัดที่สุดของชุมชนบทความวิชาการนี้ชี้ให้เห็นว่า แม้จะเผชิญกับความท้าทายจากการแยกย้ายทางกายภาพ แต่ครอบครัวบ้านดำแยไม่ได้ล่มสลาย หากแต่ได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวผ่านการสร้างสรรค์กลยุทธ์ทางสังคมที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็น 1) การให้ความหมายใหม่แก่ “วันครอบครัว” โดยใช้ช่วงเทศกาลเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในการฟื้นฟูความสัมพันธ์ 2) การใช้เงินส่งกลับ (Remittances) เป็นเครื่องมือที่ไม่เพียงค้าจุนเศรษฐกิจ แต่ยังเป็นสื่อกลางในการแสดงออกถึงความรักและความรับผิดชอบ 3) การปรับเปลี่ยนบทบาทของสมาชิก ที่ผู้สูงอายุกลายเป็นผู้ดูแลหลัก และ 4) การสร้างเครือข่ายชุมชนใหม่ ๆ ทั้งในเมืองและในหมู่บ้านเพื่อเป็นหลักพยุทางสังคม

4.2 นัยเชิงทฤษฎี การท้าทายทฤษฎีความทันสมัยและความยืดหยุ่นทางสังคม

ปรากฏการณ์นี้ไม่ได้นำไปสู่การล่มสลายของสถาบันครอบครัว และโครงสร้างทางสังคมแบบดั้งเดิมอย่างสิ้นเชิงตามที่ทฤษฎีความทันสมัย (Modernization Theory) ในยุคแรกเคยทำนายเอาไว้ ซึ่งมักมองว่าการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมอุตสาหกรรมจะนำไปสู่การแทนที่โครงสร้างเก่า ด้วยสถาบันแบบใหม่ตามแนวทางตะวันตก แต่กรณีของชุมชนบ้านดำแยกลับสะท้อนให้เห็นถึงพลวัตการปรับตัวและความยืดหยุ่นทางสังคม (Resilience) ที่น่าสนใจยิ่งกว่า นอกจากนี้ ชุมชนบ้านดำแยได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการสร้างสรรค์

กลยุทธ์ทางสังคมใหม่ ๆ ที่เป็นการผสมผสานระหว่างคุณค่าดั้งเดิมและเครื่องมือสมัยใหม่ เพื่อธำรงรักษาสายใยความผูกพันเอาไว้

ครอบครัวข้ามถิ่นไม่ได้เป็นสถานะที่ล้มเหลว แต่เป็นรูปแบบครอบครัวที่ปรับตัวและมีความเหมาะสมกับบริบททางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน พวกเขาใช้กลไกทางเศรษฐกิจสมัยใหม่ เช่น การทำงานในระบบค่าจ้างและการส่งเงิน เพื่อแสดงออกถึงคุณค่าดั้งเดิมที่สำคัญอย่าง “ความกตัญญู” และความรับผิดชอบต่อบุพการี การกระทำเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า คนในชุมชนไม่ได้เป็นเพียงผู้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงอย่างไร้ทางสู้ แต่เป็นผู้กระทำทางสังคม (Social Actor) ที่มีความสามารถในการเลือกสรรตีความ และต่อรองกับอิทธิพลจากภายนอกเพื่อสร้างวิถีทางของตนเอง

4.3 ข้อเสนอเชิงนโยบายและความสำคัญในวงกว้าง

เรื่องราวของครอบครัวข้ามถิ่นในบ้านตาแย จึงเป็นภาพสะท้อนของสังคมชนบทไทยร่วมสมัยที่กำลังเรียนรู้ ที่จะต่อรอง และสร้างสมดุลระหว่างการดำรงอยู่ทางเศรษฐกิจ และความอยู่รอดทางสังคม วัฒนธรรมในโลกที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่หยุดนิ่ง ปรากฏการณ์นี้ไม่ใช่เรื่องเฉพาะของบ้านตาแย แต่เป็นภาพแทนของชุมชนชนบทอีกนับพันแห่งทั่วประเทศที่กำลังเผชิญกับสถานะเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งของการต่อสู้ทางความคิดและวัฒนธรรมภายใต้อิทธิพลของ “ความเป็นสมัยใหม่” (ธเนศ วงศ์ยานนาวา, 2551) ซึ่งเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนและไม่มีทิศทางเป็นเส้นตรง

ดังนั้น การทำความเข้าใจพลวัตของครอบครัวข้ามถิ่น จึงเป็นโจทย์ท้าทายต่อการพัฒนานโยบายสาธารณะและการสร้างประชาสังคมที่เข้มแข็งต่อไป (ยุรี วิจิตรทาการ, 2550) นโยบายของรัฐไม่ควรมองปัญหาชนบทแยกส่วนเป็นเรื่องเศรษฐกิจ การเกษตร หรือการศึกษา แต่ต้องมองให้เห็นความเชื่อมโยงของระบบครอบครัวข้ามถิ่นเป็นหัวใจสำคัญ และออกแบบนโยบายที่สนับสนุนเครือข่ายความสัมพันธ์เหล่านี้ การสร้างสวัสดิการเพื่อรองรับภาระผู้สูงอายุที่เป็นผู้ดูแลหลัก การส่งเสริมการจ้างงานในท้องถิ่นเพื่อลดความจำเป็นในการอพยพ หรือการสนับสนุนเทคโนโลยีการสื่อสารเพื่อลดต้นทุนในการรักษาความสัมพันธ์ทางไกล การเข้าใจและสนับสนุนความสามารถในการปรับตัวของชุมชนจากฐานราก คือกุญแจสำคัญที่จะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนและเป็นธรรมอย่างแท้จริง

5. องค์ความรู้ที่ได้รับ

องค์ความรู้ที่ได้รับ คือ สมาชิกในครอบครัวได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันผ่านการย้ายถิ่นฐาน ซึ่งเป็นความรู้จากบริบทเดิมและบริบทใหม่ที่ผนวกเข้าด้วยกัน ทำให้เกิดภูมิปัญญาที่ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมที่หลากหลาย ทั้งด้านอาชีพ ภาษา วัฒนธรรม และทักษะการดำเนินชีวิต ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์กับผู้คนต่างถิ่น ซึ่งช่วยในการปรับตัวและขยายขอบเขตความเข้าใจในสังคม ก่อให้เกิดครอบครัวข้ามรุ่น จากครอบครัวได้แปรเปลี่ยนมาเป็น ครอบครัวข้ามถิ่น โดยที่ลูกหลานที่กลับมาบ้านช่วงเทศกาลได้พบกันจึงเป็นเกิดวันครอบครัว พ่อแม่ได้รับเงินที่ลูกได้ส่งมาให้ในการแสดงออกถึงความรักและความรับผิดชอบ ผู้สูงอายุถูกบังคับปรับเปลี่ยนบทบาทของตัวเองกลายมาเป็นผู้ดูแลหลักของหลาน และเกิดการสร้างเครือข่ายชุมชนใหม่ เพื่อไม่ให้ครอบครัวล่มสลายในการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนเสริมสร้างความแข็งแกร่งของครอบครัวที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม

6. เอกสารอ้างอิง ภาษาไทย

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). *วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธเนศ วงศ์ยานนาวา. (2551). *ความรู้ ความจริง อำนาจ การเมือง และความเป็นสมัยใหม่*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2558). *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และการเปลี่ยนแปลง*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- ประเวศ วะสี. (2547). *ยุทธศาสตร์ทางปัญญาเพื่อการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน.
- ยศ สันตสมบัติ. (2548). *มนุษย์กับวัฒนธรรม*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- จुरี วิจิตรวาทการ. (2550). *การมีส่วนร่วมของประชาชนและประชาสังคมในการบริหารจัดการภาครัฐ*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ศุภโชค ดงสมบัติ. (2562). *การปรับตัวและความเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมชุมชน : กรณีศึกษาบ้านตำแย ตำบลแคน อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดมหาสารคาม. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและภูมิปัญญาเพื่อการพัฒนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.*
- สุริชัย หวันแก้ว. (2555). *กระบวนการพัฒนากับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อคิน รพีพัฒน์ (2546). *ระบบเครือญาติในสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

- Akin Rapipat (2003). *Kinship system in Thai society*. Bangkok: Social Science and Humanities Textbook Project Foundation Publishing House.
- Chatthip Nathasupa. (1997). *Thai culture and the social change movement*. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Juri Wichitwathakan. (2007). *Public and civil society participation in public administration*. Bangkok: National Institute of Development Administration Press.
- Manuel, C. (2010). *The Information Age: Economy, Society, and Culture*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Mulder, N. (2000). *Inside Thai Society: An Interpretation of Everyday Life*. Silkworm Books.
- Nithi Eawsriwong. (2015). *Chicken's beak and boat's sail: a collection of essays on culture, the state, and change*. Bangkok: Matichon Publishing House.

- Phongpaichit, P., & Baker, C. (2014). *A History of Thailand*. Cambridge University Press.
- Prawet Wasi. (2004). *Intellectual strategy for development*. Bangkok: Moh-Chao-Ban Publishing House.
- Rigg, J. (2007). *An Everyday Geography of the Global South*. Routledge.
- Supphachok Dongsombut. (2019). *Adaptation and Change of the Community Culture : A Case Study Bantumyae Khaen Sub-District Wapipathum District Mahasarakham Province. for Master of Arts Religion and Wisdom for Local Development*. Graduate School: Mahasarakham University
- Surichai Wankaew. (2012). *Development paradigm and social change*. Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- Thanet Wongyannawa. (2008). *Knowledge, truth, power, politics and modernity*. Bangkok: Siam Publishing House.
- Yot Santhasombat. (2005). *Human and culture*. Bangkok: Thammasat University Press.